

לשגוען ולשאול אם ה"מדומיין" מעיד בהכרח על "שגוען" ואם "מציאותי" הוא בהכרח "נורמלי". סיפור הסרט מטשטש את הגבולות שבין כל אלה ומטיל ספק בנורמליות של כולנו.

ביבליוגרפיה

- סבירסקי, שלמה, 1981. לא נחשלים אלא מנוחשלים; מזרחים ואשכנזים בישראל: ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה.
- פוקן, מישל, 1986. תולדות השגוען בעיון התבונה (תרגום: ערי אפיר), ירושלים.
- פיטרברג, גבריאל, 1995. "האומה ומספריה, היסטוריוגרפיה לאומית ואוריינטליזם", תיאורית וביקורת 6, 81-103.
- Fanon, Frantz, 1970. *A Dying Colonialism*, London.
- Said, Edward, 1995 (1978). *Orientalism*, London.
- Shohat, Ella, 1987. *Israeli Cinema, East/West and the Politics of Representation*, Austin.

התרבות הפרטית היהודית: סמטת השקדיות בעומריג'אן וגאבה

חדוה ליאור תמיר

דורית רביניאן, סמטת השקדיות בעומריג'אן, עם עובד, תל אביב, 1995, 203 עמודים
מוחן מתמלבאף (בימור, תסריט ועריכה), גאבה, הפקה איראנית-צרפתית, 1996, 75 דקות

סיפורם של רומיאו ויוליה נכתב במאה ה-16 בידי ויליאם שקספיר, אך גרסה מוקדמת שלו נכתבה כבר במאה ה-10 בידי המשורר הפרסי חכים ג'מאל א-דין נואמי. גרסה זו, המספרת על אהבתם של לילה ומג'נון, היא מסיפורי האהבה הידועים ביותר בתרבויות האסלאם (וראה Chelkowski 1978: 49-68). שירים וסיפורים רבים נכתבו בשפות שונות ובארצות שונות על בסיס סיפור אהבה אפי זה (שם: 66). אולם סיפור אהבתם של לילה ומג'נון איננו "סיפור אהבה" במובן המקובל היום. סיפורם הוא ביטוי לאהבה הנשגבת ביותר, האהבה המיסטית.

בשפת הסמלים הנהוגה במיסטיקה, אהבה בין בני זוג היא אלגוריה לאהבה המוחלטת והאין-סופית שחש האדם אל האל ולשאיפתו להתקרב אליו ככל האפשר. הורם המיסטי באסלאם, ה"סופיות", ראה באל את המושא היחיד הראוי לאהבת האדם (Nicholson 1966: 102-119; Andrae 1987: 107-24). בכל אדם יש מן האלוהי, אך רק האהבה המיסטית עשויה להביא את האדם לידי התעלות רוחנית שבאמצעותה יתקרב אל האל. אולם השאיפה לאיחוד עם האל איננה ניתנת למימוש, משום שגם אם יעשה האדם כל שביכולתו כדי להגשימה, הוא אינו מסוגל לכך בשל נשגבותו של האל. האיחוד מתממש אפוא רק עם מותו של המיסטיקן. לנוכח ההכרה באי יכולתו להתאחד עם האל עלי אדמות, ובשל הגעגועים והכמיהה, עלול האוהב לאבד את שפיות דעתו.

חוויות מיסטיות ורגשיות אלה מקבלות ביטוי פיוטי בתיאוסופיה וביצירות הספרות ה"סופיות" העשירות במטאפורות ובסמלים המבטאים אהבה שהורה שאיננה מזכה בכל תמורה חומרית שהיא (Nicholson 1966: 109-119). הדימויים הדו-משמעיים ביצירות אלה מקשים על הקורא לקבוע אם מדובר באהבה בין בני זוג או באהבה אל האל (שם).

סיפורם של לילה ומג'נון מעוגן עמוקות בתרבות הפרסית, כפי שאפשר לראות בשתי היצירות שיידונו כאן: סמטת השקדיות בעומריג'אן, ספרה הראשון של דורית רביניאן. כלה הפרס לסיפורת חדשה ע"ש יצחק וטובה וינר לשנת 1994, וגאבה, סרטו של הבמאי האיראני מוחסן מחמלבאף, הסרט האיראני הראשון המוקרן בארץ (שלא במסגרת פסטיבל) מאז המהפכה באיראן. לכאורה, שתי היצירות שונות זו מזו: האחת היא רומאן שנכתב בידי ישראלית צעירה ממוצא פרסי, האחרת היא סרט קולנוע שנעשה בידי במאי איראני. אולם שתי היצירות עוסקות בחברה הפרסית: הספר מתאר חברה יהודית כפרית, הסרט מציג חברה מוסלמית שבטית. לכאורה אין כמעט קשר בין שתי היצירות, אבל אם נבחן אותן לעומקן נראה דמיון רב ביניהן, הן במישור הסמוי, מישור ה"סבטקסט" (subtext), והן במישור הגלוי, מישור העלילה. באמצעות שתי היצירות אנסה לבחון באיזו מידה היו קשרי גומלין בין החברה היהודית בפרס לבין החברה המקומית המוסלמית ועד כמה נטועה התרבות היהודית הפרסית בתרבות המוסלמית שבתוכה היא התקיימה. שאלה זו עולה לנוכח הוויכוח ההיסטוריוגרפי בשאלה כיצד יש לחקור את החברות היהודיות השונות "בגולה" – כקבוצות פרוטו-ציוניות נפרדות שיש להן מבנה חברתי ותרבותי משלהן שנוצר ללא השפעות מבחוץ, מתוך זיקה ל"ציון" בלבד, או כקבוצות דתיות-אתניות שהתפתחו מתוך יחסי גומלין מתמשכים עם החברות הלא-יהודיות שמסביבן. במילים אחרות, האם יש לחקור את החברות היהודיות בהקשר הרחב שבו הן התקיימו והתפתחו, או בהקשר הצר, בחברות יהודיות הומוגניות ואוטונומיות? סוגיה זאת תיבחן כאמור על פי שתי היצירות, האחת "יהודית" והאחרת "פרסית-מוסלמית". הבסיס להשוואה יהיה מוטיב האהבה המיסטית ומשמעותו בתרבות הפרסית, כפי שהיא באה לידי ביטוי אלגורי בסיפור אהבתם של לילה ומג'נון.

גיבור הסיפור "לילה ומג'נון" הוא קאיס, בן שבט בני-עמר שישב בחצי האי הערבי. קאיס, שנולד לאחר שנים רבות של ציפייה, היה נער אוהב ומפונק, משכיל מאוד ואוהב חכמה ודעת. בוקר אחד הגיעה לבית ספרו תלמידה חדשה, לילה, בת של ראש שבט גדול ומכובד. קאיס התאהב נואשות בלילה העדינה והיפה, ולילה גם היא אהבה את קאיס, אף שאיש מלבדו לא ידע זאת. שעות ארוכות נעץ קאיס מבטיו בלילה, מלמל את שמה ושר לה שירי אהבה. חבריו, שחשבו כי איבד את שפיות דעתו, צחקו לו והחלו לכנותו "מג'נון". אביה של לילה שמע על אהבתו של מג'נון לבתו והחליט לא לשלוח אותה עוד לבית הספר; הוא אף נשבע כי בתו לא תינשא למג'נון לעולם ומיהר להשיאה לאתרי. מג'נון, שלבו נשבר, יצא למסע ארוך במדבר. לאחר שנפטר בעלה של לילה קיווה מג'נון כי יוכל לשוב ולהתאחד עם אהובתו, אך לילה הייתה אמורה להתאבל על בעלה כשנתיים. אלא שכוחותיה לא עמדו בסבל ובגעועים והיא תלתה ומתה לפני שהתאחדה עם מג'נון. כששמע מג'נון כי אהובתו נפטרה התפלל לאלוהים כי יגאל גם

אותו מייסוריו ויתן לו לנח עם אהובתו; לאחר זמן קצר נפטר גם הוא ונקבר לצדה. ניתן לראות באהבתו המוחלטת והסרת הגבולות של מג'נון לילה סמל לאהבת האדם לאל, אהבה שלא נועדה להתממש אלא לאחר המוות. כאמור, ההכרה בכך שהמרחק בין האהוב לבין האל אינו ניתן לגישור עלולה להביא את האהוב לידי שגעון, כפי שאכן אירע למג'נון. למען האהבה הזו מוכן האהוב להקריב את חייו, ואכן, האיחוד הסופי מתרחש רק עם מותו של האהוב, כפי שמג'נון התאחד עם לילה במוותו.

סמטת השקדיות בעומריג'אן, ספרה של דורית רביניאן, גדוש סיפורים על גשים ובשביל גשים, סיפורים העוברים מדור לדור ומתארים את החברה היהודית בפרס שבה הנשים שולטות ביד רמה בחיי המשפחה ובחיייהן של בנותיהן הצעירות, שלהן הן מורות כיצד לנהוג עם בעליהן, כיצד להחזיק בהם, כיצד לנהל את משק ביתן וכיצד לגדל את ילדיהן. עלילת הסיפור מתרכזת ביומיים דחוסים באירועים, שבמרכזם שתי בנות-דודות, שתי ילדות-גשים, פלורה בת ה-15 ונזי בת ה-11. פלורה הצחקנית נמצאת בשלבי הריון מתקדמים מבעלה, נוכל ערמומי שברח ממנה; לדברי דודותיה, עיבורה בליל ליקוי ירח הוא שהביא עליה את מולה הביש. בתקופת ההריון סובלת פלורה ממצבי רוח קיצוניים ומשתנים המביאים אותה עד לידי שגעון; אהבתה וגעגועיה לבעלה מוצאים ביטוי בשיריה המהדהדים מעל לגגות בתי הכפר. לבסוף, מאחר שבעלה לא שב, היא יוצאת לחפשו ברחבי הממלכה.

דמותה של פלורה מייצגת את התאוה, התשוקה והיצרים שיובילו אותה למעשה קיצוני ואל השגעון, הנראה כחלק של זהותה. תחילה היא מוצגת כילדה עצלה ומפונקת שאמה הינכה אותה לפסיביות, לגנדרנות, לעצלות ולכניעות, אבל דווקא היא שיוצאת לבדה וללא הגנה למסע גדוש יצרים ותשוקות המתקיים כבתוך ההזיה שנקמה באותו לילה נדיר של ליקוי ירח. סיפורה מתפתח בעקבות יצריה ותשוקותיה, כמעין סיפור מסע פיזי ורגשי של ילדה-אשה המתפשט אחר בעלה. למעשה, זהו מסע של התבגרות וגילוי עצמי.

באופיה, כתכונותיה, בחוויותיה ובשלבי התבגרותה והתפתחותה פלורה היא בתי דמותו של מג'נון, שנעשה מבחור מפונק ומופנם למלך החיות בשעה שהסתתר במערה במדבר. האהבה הסרת הגבולות, התשוקה, השירים, המסע והשגעון הם המוטיבים המופיעים בכל אחת מן היצירות, סמטת השקדיות בעומריג'אן ו"לילה ומג'נון". המתארות שתיהן את אותה אהבה מיסטית בלתי ניתנת למימוש. מקורותיה של הזויה תרבותית זו נעוצים אמנם במיסטיקה האסלאמית, אך הם התקיימו ללא ספק בצורה זו או אחרת גם בתרבות היהודית בפרס. בהשוואה זו יש כדי להעיד שהתרבות היהודית בפרס קשורה הדוקות בתרבות המקומית שבתוכה היא התפתחה.

סרטו של מוחסן מחמלבאף הוא מעין אגדה אודות אורגת שטיחים צעירה ששמה גאבה,¹ בת לשבט נודים. הסרט מתאר את מסעם של בני השבט ברחבי פרס, את חיי היום-יום שלהם, את אמונותיהם ואת הווי חייהם. לאורך המסע כולו מבקשת גאבה מאביה כי יתיר לה להמשיך בדרכה עם אהובה, העוקב אחריהם על גב סוסו, אולם האב מסרב ומבטיח לה פעם אחר פעם כי ישחרר אותה לאחר שרודה יינשא, או לאחר שאמה תלד, או לאחר שייסימו את מלאכת אריגת השטיח. האב מתחמק שוב ושוב ומסרב להניח לה לעזוב את בני שבטה וללכת אחרי אהוב לבו, עד שלבסוף אוזרת הבת אומץ ובורחת. האב רודף אחרי השניים, ברקע נשמעות שתי יריות – ואחר כך חוזר האב והשטיח של בתו בידו. בני המשפחה סבורים כי הוא הרג את גאבה, אך למעשה הוא אפשר לה להתאחד עם אהובה, שלא ביריעתם של בני המשפחה. כך הניח האב לבתו לממש את אהבתה ובה בעת הגן על כבוד המשפחה. בסרט מופיעים גם גבר ואשה מבוגרים החיים לבדם על גדת נהר. הגבר שר שירי אהבה ונראה כי אינו שפוי בדעתו; האשה מנקה שטיחים, מכבסת, מבשלת, שרה ומדברת עם נערה צעירה (הלא היא גאבה) המופיעה כמתונן הויה או חלוט. אם כן, גם בסרט מופיעים המוטיבים שראינו ברומאן סמטת השקדיות בעומרינ'אן: האהבה הנכזבת, השירים, מסע האהבה והיצרים, השגעון. הדמיון הרב בין היצירות משקף את מקורן המשותף בתרבות הפרסית המקומית. מכאן שתרבות המקום – במקרה שלנו, התרבות הפרסית – משפיעה רבות על תרבותיהן של הקבוצות השונות שבתוכה. מסקנה זו מדגישה את הצורך לבחון את התברה היהודית בפרס בהקשרה המקומי, ולא לנתקה ממקורותיה. מסקנה זו חשובה לכל מחקר העוסק בחברות יהודיות, או בכל מיעוט אחר המתקיים בתוך מסגרת חברתית-תרבותית רחבה יותר.

חוקרים העוסקים בתולדות החברות היהודיות תלוקים בשאלה כיצד יש לכתוב את ההיסטוריה שלהן: כחלק אינטגרלי של תולדות החברות שבתוכן הן התקיימו – או כהיסטוריה אוטונומית המתפתחת על פי חוקיות משלה? יש הרואים את ההיסטוריה היהודית כהיסטוריה המתפתחת מתוך עצמה, ללא קשר לסביבתה או לתרבות שבה היא התקיימה. טענה זו מתעלמת לחלוטין מן החוקיות שבין התברה היהודית ה"גלותית" לחברה המקומית ורואה בהן שתי מהויות נפרדות המנותקות כביכול זו מזו (וראה רז'קרקוצקין תשנ"ו).

במאמרו על שלילת הגלות טוען אמנון רז'קרקוצקין כי הורם המרכזי באידאולוגיה הציונית הכתיב במשך שנים רבות את חקר ההיסטוריה היהודית ודחה כל היבט שלה שהוגדר כ"גלותי". המטרה שעמדה לנגד עיניו הייתה לאחד תרבותית את היהודים

1 "גאבה" הוא שם של שטיח פרסי שנעשה באריגת יד מזויקת ונצבע בצבעי יד, שתי מלאכות שבהן מתמחים בני השבט המוצג בסרט.

שהגיעו מארצות שונות, על פי מערכת הערכים והדימויים שהגדרה התנועה הציונית. לכן, כאשר פנתה ההיסטוריוגרפיה הציונית לחקר ההיסטוריה של החברות היהודיות במזרח היא החזיקה ושללה את תרבותן והעדיפה להתייחס אליהן רק בהקשרן ה"יהודי-גלותי", או, לכל היותר, כחברות המגלות זיקה ל"ציון" בלבד. מכאן שגם השאלות שהועלו במחקר מנעו התבוננות מעמיקה בתרבותיהן של "חברות המזרח" על מנהגיהן הייחודיים להן, על זרותן התרבותית ועל זיקתה של הזות זו לתרבות שמסביבן. הרחקת התרבויות היהודיות ה"גלותיות" הביאה למעשה לשלילתן ומנעה את בחינתן בהקשר של זמן ונסיבות היסטוריות, ויתרה מכך, בני חברות אלה נמצאו קירחים מכאן ומכאן משום שלא עלה בידיהם להפנים לגמרי את התודעה העצמית הציונית השלטת (רז'קרקוצקין 1993).

הרומאן סמטת השקדיות בעומרינ'אן גדוש במעשיות ובאגדות עממיות שמקורן בתרבות הפרסית המקומית ולא דווקא בתרבות ה"יהודית". סיפורים אלה מוצגים בפירוט רב ובדרך פיוטית, עד כי דומה לעתים שהמחברת מנסה להפעיל את כל חושיו של הקורא ולאפשר לו להביר מקרוב את חיי היהודים בפרס, על אוירתם החושנית והגסה הרוויה ריחות כבדים ותחושות. גם הסרט גאבה גדוש בצבעים, בריחות ובצלילים, המקבלים ביטוי חזותי מדהים על מסך הקולנוע (למשל בתמונת הנחל שהנשים כובסות בו את בגדיהן ושרות שירי אהבה). הן הרומאן והן הסרט מספקים לצופה או לקורא הישראלי הזדמנות להציץ בתרבות יהודית וקסומה, שהייתה משותפת לחברה היהודית ולחברה המוסלמית בפרס. התרבות הישראלית דרשה אחידות ולכן היא דחתה את התרבות הזו, שהייתה מלאת ניגודים: שמרנית וחושנית, ריאליסטית ומיסטית, שתי היצירות מספקות חוויה חדשה ומסקרנת לאלה שעדיין אינם מכירים את התרבות הזו מקרוב ולא לה שחוו אותה ב"גולה". ההכרה בתרבות מודחקת אלה היא תנאי הכרחי לקיומנו כחברה ישראלית פלורליסטית.

ביבליוגרפיה

רז'קרקוצקין, אמנון, 1993. "גלות בתוך ריבונות – לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת 4, סתיו, 23-55.

רז'קרקוצקין, אמנון, תשנ"ו. "היסטוריה, תודעה היסטורית ופרשנות – עמוס פונקנשטיין, תרצ"ז-תשנ"ה", ציון סא, 1-8.

Andrae, Tor, 1987. *In the Gardern of Myrtles: Studies in Early Islamic Mysticism*, Albany.

Chelkowski, Peter J., 1978. *Mirror of The Invisible World: Tales from the Khumsah of Nizami*, New York.

Nicholson, Reynold A., 1966. *The Mystics of Islam*, London.